

Mergelgravning i Årre og omegn

Af Svend Mose Poulsen

Mergel er en stærk kalkholdig lerart, der findes spredt over store dele af landet i aflejringer, der stammer fra istiden. Kalkindholdet betyder, at jordens reaktionstal stiger, således at plantenærings-stofferne frigøres og kan udnyttes af planterne.

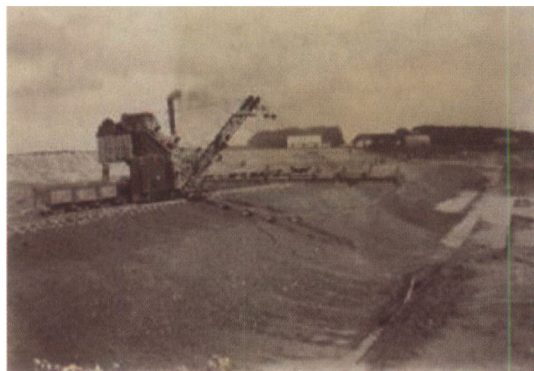
I Ribe Amt blev der på godset Nørholm merglet i 1760'erne. Ved studier af den svenske botaniker, Carl von Linné's (1707-78) skrifter, kom ejeren Andreas Charles Theilmann ind på at eftersøge »Jordmarv«, som han kaldte merglen, og bruge den til at »dynge sur Jord med«.

Det var det første sted i Danmark, man merglede. Hovbønderne var sure på herremanden, for den besværlige mergel betød, at høsten blev op til tre gange så stor. Bønderne sørgede for at få fede kvinder til at høste, for de trampede mere korn ned. Noget af kornet blev smidt i åen, for så stor en høst var alt for besværlig at køre hjem.

Når man andre steder fik den ide at bruge mergel i landbruget, så skyldtes det rene tilfældigheder. Nogle bønder hentede ler til at kline vægge med, men ude på en mark var en vogn gået i stykker. Noget af leret blev liggende, og her voksede der bedre græs, end hvor der intet ler var faldet. Derved opdagedes det, at leret kunne bruges som gødning. Men man skulle også passe på ikke at give for meget, så fik man lyspletsyge. Ordsproget, kalk og mergel giver en rig

fader, men en fattig søn var almindelig kendt. Men et bedre ordsprog var: Mergel er for jorden som pisken til en hest, men møget er som havren.

I Mogenstrup i Sevel Sogn sad der omkring 1840 en skolelærer Michelsen, som meddeler Landhusholdningsselskabet »Om en stor Mængde Mergel, der er opdaget og fundet i en skarp og sandig Egn i Nørrejylland. Det var ham, der havde fundet den, og han mente, at den »er nyttig til de store Heders Opdyrkelse og til Anlæg af Teglbrænderier«. Samme skolelærer fortalte, at han havde fundet mergel til over 50 gårde på egnen. »Ingen af Gaardmændene har før set Mergel, de fleste har aldrig hørt Tale om den«. (Det fortælles, at da Lauge Hansen i 1848 overtog (matr.1a) Eskærdalsvej 7 i Jylle-

*Mergelleje i Grene, Aastrup Sogn.
Foto i Aastrup Sognearkiv.*

Mergelbisser. Foto i Aastrup Sognearkiv.

rup og begyndte at køre mergel på ageren, så gik hans svigerfar, der var aftægtsmand i seng af bare ærgrelse. Gården blev senere overtaget af Peder Bach.)

Der var til hans bedrøvelse kun to af de 50 gårdmænd, der fulgte hans anvisning til udnyttelse af mergelen, men disse fik det også rigeligt betalt. Mogensen fik i 1844 ti rigsdaler fra Ringkøbing Amts Landøkonomiske Selskab, som påskønnelse for hans fortjenstfulde arbejde for at fremme mergling og hedeopdyrkning.

Sognepræst i Fåborg/Årre, G. Krag Meier (1890-1901) omtalte, i Ribe Stifts Årbog 1941, at når hedearealer skulle opdyrkes, blev lyngen først brændt af og derefter blev der pløjet. Nu lå jorden i brak et år eller to, inden den blev sået til. Egnen var mergelfattig, så den mergel, som skulle bruges, før der blev sået, kom med Hedeselskabets mergelbaner.

Meiers efterfølger i embedet pastor Johs.

Bremer (1901-14) fortalte i sine erindringer, trykt i Ribe stifts Årbog 1945, at I. C. Christensen (statsminister 1905-08) ikke glemte sine venner. Han fik sat en mergelbane i gang 1906-07. Den gik gennem Fåborg og Årre og medførte store økonomiske forandringer. Bremer skrev også, at selv om der ikke var så mange mergellejer på egnen, så fik merglingen både marker og haver til at ligne de østdanske marker med den bedre jord. Bønderne, der var præget af den barske natur, fik nu et lysere sind, fordi naturen blev mildere.

Omkring år 1910 oprettede aktive bønder i Årre og omegn et interessentselskab (mergelselskab), der skulle skaffe mergel til muld- og sandjorden i Årre. Hedeselskabet undersøgte området og fandt muligheder for udnyttelse. Arbejdet begyndte i 1911 ved »Anes mergelgrav«. Senere tilkoblede »Pouls mergelgrav«, som lå på Ove Tranbjergs jord bag ved Svend Poulsens skov i

Årre. Herfra fortsatte sporet mod Næsbjerg med en afstikker efter Roussthøje. Et andet spor gik mod Grimstrup Krat.

Den første tid der blev gravet mergel, havde man ikke andre hjælpemidler end en to-grenet greb. Grenene var af jern, en tomme i firkant og forsynet med stålspidser. Skaftet skulle helst være af egetræ ca. tre tommer i tværmål, for at det ikke skulle knække. Det var et tungt og klodset redskab, så der skulle en kraftig karl til at betjene det. Han skulle stå på greben med en fod på hver side af skaftet og træde skiftevis med benene, for at hele hans vægt skiftevis kunne hvilede på én gren ad gangen. Når mergelen således var løsnet, kunne man bruge en almindelig skovl eller greb til at læsse den i trillebøren.

Det var hårdt arbejde at grave mergel op. Ofte var der op til en meter overjord, som skulle fjernes. I min barndom lå denne jord som en stor høj mod øst ved Poul Larsens mergelgrav, hvor overjorden sikkert blev fjernet ved at pløje og skrabe den væk. Vi legede oppe på denne bakke, hvor der lå en stor sten, som vi var enige om, var blevet brugt til at halshugge folk på.

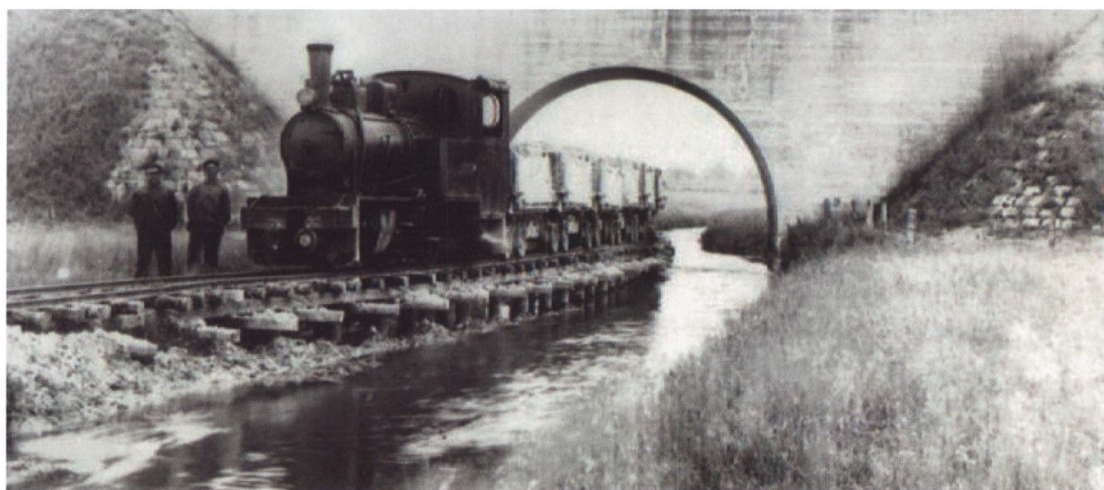
Når overjorden var fjernet, gravede man så langt ned, at man kunne nå at kaste mergelen op på kanten af graven, hvor en anden mand skulle få det længere bort ved hjælp af skovl og trillebør. For at komme længere ned, skulle der laves en afsats, hvortil mergelen blev kastet op fra graven og fra afsatsen videre op til manden med trillebøren.

Et par gårde arbejdede som regel i fællesskab om sommeren før høst. Når vinteren kom med barfrost skulle mergelen køres hjem på marken, hvor frosten løsuede mer-

gelen, så den var nem at sprede med en greb fra de små stakke, der var trukket ned fra kassevognen med en møghakke, som var en greb med vinkelret bøjede tænder.

Tipvogne på lette jernbanespor, der nemt kunne flyttes, blev brugt til at fjerne overjorden. De kunne også bruges til at trække mergelen op fra dybere liggende lag ved hjælp af et spil trukket af en motor, der trak tipvognene op på fladt terræn, hvorfra et lokomotiv kørte mergelen videre hen til samlingssteder, hvor landmændene hentede det i deres kassevogne. Et sådant lokomotiv blev i 1911 brugt af Vestjyllands Mergelforsyning i Fåborg Sogns Mergelselskab. Lokomotivet, der havde en sporbredde på 70 cm. var bygget i Tyskland.

Der gik spor ned forbi Herman Hansen og videre ud mod Nr. Gunderup. Et andet spor gik ud mod Terpager og videre mod Grimstrup. Et tredje spor gik mod Fåborg, men den største part af Fåborg fik mergel fra både Agerbæk og Åstrup. Det var her, man allerede før år 1800 var begyndt at mergele. I Åstrup rystede bønderne på hovedet ad en tilflytter ved navn Jermiin, der var degn og boede på gården »Tranekærgård« i Terpling. Han fik udbyttet til at stige ved at tilføre mergel. Rug var den kornart, man dyrkede på de vestjyske, sandede jorde, og den gave større udbytte ved tilførsel af mergel. Kløvergræs og senere roer og kartofler var de afgrøder, der gav størst afkast p.g.a. stigende ph.værdi. Uden mergel ville opdyrkningen af heden have været næsten umulig. Når man havde opdyrket et stykke hede, spirede lyngen stadig op mellem kornet. Hvis en mark lå udyrket i flere år, sprang den igen i lyng.

Mergelbanen føres under jernbanen i Terpling, Aastrup Sogn. Foto i Aastrup Sognearkiv.

Peter Larsens mergelgrav var samlingspunkt for mergelbørsterne i området. Viktor Karlsen, der i min barndom boede lige over for kroen, var formand for børsterne og stod for det fagforenings-mæssige arbejde. Hans kone, Valborg lavede mad til børsterne. Hun var markentenderske i træskuret, der var opført ved mergelgraven. Poul Larsens kone, Marie født i 1890 kunne fortælle meget om børsternes færden. Der blev spillet sekserspil, et spil hvor der blev satset meget på terningernes værdi. Det var absolut et hasardspil, hvor daglønnen kunne forsvinde på få sekunder. Men man skulle være 18 år for at spille med.

Christian Klit, født i 1913 i Grimstrup, kunne huske mergelsporene. Han har fortalt, at tre store kæmper, der gravede mergel, blev boende i Årre. Ud over Viktor Karlsen var der Hans Jørgensen, som var en stor og stærk slagsbroder, født i 1892 og gift med kokekønen Johanne, der var årgang 1899.

Endelig var der store Frederik, som boede på Emil Rasmussens ejendom, Varde vej 7. Chr. Klit fortalte, at mange mergelbørster kom ind i Klits forretning i Grimstrup for at købe sprit og andre fornødenheder. Klits mor, Kirstine var bange for mergelbørsterne.

I 1913 skete der et uheld ved Årre. 70 tipvogne og to lokomotiver var tilknyttet det store mergelleje 10 minutters gang fra Årre. Det mindste lokomotiv på 5 hk stod i remisen. Det andet på 30 hk. stod ude ved mergellejet. Ifølge politirapporten fik lokomotivfører Niels Sørensen kl. 19.30 besked om, at der blev kørt med lokomotiverne. Han gik øjeblikkelig op til mergellejet for at undersøge sagen. Det viste sig, at der var tændt op under det lokomotiv, der stod i remisen. Det var blevet kørt ud på sporet, men da skiftesporet ikke var rigtigt indstillet, var lokomotivet kørt op i en dæmning, og da der ikke var vand nok på lokomotivets kedel, så havde denne fået en bule.

Politiets undersøgelser viste også, at der var taget øl fra markentenderiet ved mergel-lejet.

En mand fra Middelfart ved navn Martin Larsen blev senere på året anholdt på Vejle sygehus. Han var 29 år gammel og i forvejen kendt af politiet. Han havde ingen midler til at erstatte skaderne på materiellet. Han benægtede også, at han sammen med en kammerat skulle have taget øl fra markentenderiet. Men han erkendte sig skyldig i at have tændt op under lokomotivet. Han blev idømt en bøde på 100 kr. som han kom til at afsone med 20 dages simpelt fængsel.

Valdemar S. Lauridsen, der var født i Årre degnebolig i 1876 fortalte i nogle erindringer om Årre trykt i Fra Ribe Amt 1990-93, at mergelgraven ved Årre Skole allerede fandtes i hans barndom. Den blev kaldt Laues mergelgrav og var fra 1829 ejet af Søren Laugesen og derefter af hans søn Lauge Sørensen (1875-93). Valdemar S. Lauridsen fortalte endvidere, at fattigfolk, hjemløse strejfare, konkursramte fra 1880'ernes krise, der ikke var udvandret til Amerika eller Australien, samt folk der havde siddet i fængsel, sled for bønderne bl. a. i mergelgravene. En af dem, Sorte Henrik, der var en sortsmusket tater, samlede kokasser på markerne i middagspausen, når folk lå og sov. Kokasser, opsamlet ajle og mergel blev brugt som gødning. – Mergelarbejde blev i øvrigt godt betalt med en krone om dagen.

Kvinderne deltog også i arbejdet med at grave mergel. Omkring 1880 var der på Snejbjergene en daglejerkone på 60 år, der kunne stå i mergelgraven fra tidlig morgen til sen aften og arbejdede så godt som nogen karl.

I mergelgravningstiden mellem såning og høst, måtte alle stå op senest kl. 4 om morgenen, da man ordnede den daglige morgensyssel og indtog davren. Arbejdet i mergelgraven begyndte kl. 6. Kl. 9 var der ½ times mellemmadstid. Kl. 12 var der middagsmad og middagshvile med kaffe, kandis og kaffepunch. Det tog et par timer og kl. 2 begyndte arbejdet igen og varede til kl. 5, da der blev indtaget en mellemmad. Derefter blev der arbejdet til kort før solnedgang, for det var den almindelige mening, at der var størst risiko for, at en mergelgrav skulle skride sammen under solnedgang. Når man var færdig med en mergelgrav, blev der holdt fest med kaffe, kaffepunch æbleskiver og ølhunde, der bestod af øl med snaps i.

Grethe Jørgensen, Vænget 8 i Årre fortalte, at vognmand og grusentreprenør, Jens Clausen Årre, omkring 1940 brugte en stor skovl trukket af en traktor til at slæbe mergel op af Hans Jørgensens mergelgrav, som vi kaldte den i vores barndom. I dag ligger denne mergelgrav begravet under fodboldbanen ved Årre Skole. I 1912 blev der opfundet en maskine, der kunne hente mergelen op fra dybere liggende lag. En sådan transportør blev brugt i nogle mergelgrave op til 1930-40.

Den første mergelbane blev oprettet i 1879. Den blev trukket af heste, der også trak slæder om vinteren. E. M. Dalgas var iværksætter. Lokomotiverne var tit årsag til hedebrande. Derfor var man mange steder nødt til at lave et to gange ti meter brandbælte langs banerne.

Min bedstefar Johs. Poulsens bedste ven, Oluf Christensen fra Fuglsig, sad i bestyrel-

Mergelkørsel før mergelbanernes tid. Foto i Aastrup Sognearkiv.

sen for Dansk Mergelselskab fra 1912-16. Han skrev d. 9/2 1912 en forespørgsel til DSB om muligheden for at købe 6000 brugte sveller til anvendelse ved Årre Mergelselskabs mergelbane, der manglede 180-200 m. spor. Svellerne skulle leveres på Bramming Station. Gunnar Wentzel, der boede nabo til Pouls mergelgrav, fortalte, at bønderne brugte mergelgraven til at vaske vogne, når de om efteråret var færdige med at bruge dem til at køre møg ud. Den gang kunne man køre helt ned til bunden af graven på en nedkørsel (kørehals) over mod skellet til Johs. Poulsen. Nedkørslen stod i forbindelse med en markvej, der gik fra mergelgraven langs Johs. Poulsens skel på Jens Kjærs jord ud mod Fladhøj og Autrup.

Fra omkring 1920 blev mergelen gravet op med maskine. En slæbeskovl, som i starten blev fyldt med greb og skovl, hentede mergelen nede i graven. Når den kom op, læssede skovlen mergelen over i tipvogne og

senere lastbiler, der kørte mod Autrup ad den vej, der gik fra Wentzels gård mod øst. De tomme biler kom fra vest forbi Johs. Poulsens gård, Tingvejen 230. I slutningen af 30'eren blev der i Årre gravet mergel med en grab på larvefødder.

Der blev også gravet mergel andre steder i Årre. Gunnar Wentzel mener, at gravene ved Hans Søndergård blev gravet omkring 1935. Der er stadig tinglyst mergelgravningsret på nogle af husene i Elmegade, der ligger flere hundrede meter fra denne.

Under Anden Verdenskrig 1940-45 brugte tyskerne Pouls mergelgrav til skudtræning. Luftskydning blev trænet, ved at en modelflyver blev trukket hen over mergelgraven fra overkant til overkant. Så kunne tyskerne ligge nede i bunden og skyde efter flyveren. Omkring mergelgraven var der gravet skyttegrave. Da jeg var barn legede vi med en stor jernplade på ca. en gang en meter, der var ramt af granater.

Mergelselskabets lokomotiv på vej gennem Aastrup Sogn. Foto i Aastrup Sognearkiv.

Når der skulle graves mergel, sendte man bud til Hedeselskabet. Det sendte en mand, som skulle søge mergel, også bare kaldet mergelsøger, hvad vist ellers er betegnelsen for et redskab ud til området. Landmanden, på hvis jord der skulle søges, måtte give manden husly og mad og hente og bringe mergelsøgeren fra nærmeste tog- eller diligencestation. Aflønningen blev foretaget af Hedeselskabet og var på 2 kr. pr. arbejds- og rejsedag. Det var almindelig viden omkring 1880, at den sikre prøve for, om det var mergel, man havde fundet var, at det bruste, når

der kom syre eller stærk eddike på. I Grydagergård i Vejen Kommune gravede man mergel, der havde et kalkindhold på 60%, mens det i Outrup var på 15%. Lermine-ralerne i mergelen var nødvendige for at binde gødningsstofferne i den sandede jord.

Der er gravet mergel mange steder i Årre Sogn, men mest og bedst var den her. Niels Nielsen, der købte (matr. 1g) Kastanievej 2 i Tranbjerg i 1889, gravede mergel i Årre. Senere blev stedet overtaget af Erik Sort. Hans kone kørte kassevognen med hestefor-

spand de fire km. Når hun kørte med den tomme vogn, sad hun på vognen og strikkede. Når hun havde læs på, så gik hun ved siden af.

Fra 1904 til 1918 var der 22 mergelselskaber. Efter Anden Verdenskrig var deres antal 30.

Under Anden Verdenskrig blev der ikke kørt megen mergel ud, da der var mangel på benzin. Efter krigen manglede jorden igen mergel, og Rigsdagen bevilgede tilskud på 1 liter benzin pr. tons mergel.

I 1948 prøvede man at eksportere mergel til England, men det blev dog ikke rigtig til

noget, da transportomkostningerne var for høje.

Indtil 1962 vedligeholdtes markernes reaktionstal stadig med mergel. Men vittigheden om at holde konsulenter og tidsler væk fra havremarken med mergel duede ikke længere. Den sidste mergel blev kørt ud omkring 1965. Herefter blev markerne kalket med kalk fra Nordjylland.

*Svend Mose Poulsen, lærer, Fyrrevænget 19, Årre.
Født 1941.*